

УДК 811.111'37:81'42:821.111

Дельва О. В.

ХУДОЖНІЙ ОБРАЗ «МАЛЕНЬКОЇ ЛЮДИНИ»: КОГНІТИВНО-КОМУНІКАТИВНИЙ ПІДХІД

У статті висвітлено різні аспекти дослідження художнього образу «маленької людини», що є актуальними з позицій когнітивної лінгвістики та лінгвопрагматики. Залучення теорії текстових світів до опису концептуального виміру художнього образу дозволяє виявити не лише лінгвокогнітивні, а й комунікативно-прагматичні його характеристики.

Ключові слова: художній образ, текстовий світ, дейктичні елементи, референційні маркери, фрейми, концептуальна метафора, метонімія.

Дельва О. В. Художественный образ «маленького человека»: когнитивно-коммуникативный подход. – Статья.

Статья освещает разные аспекты исследования художественного образа «маленького человека», актуальные с позиции когнитивной лингвистики и лингвопрагматики. Привлечение теории текстовых миров к описанию концептуального пространства художественного образа позволяет определить не только лингвокогнитивные, но и коммуникативно-прагматические его характеристики.

Ключевые слова: художественный образ, текстовый мир, дейктические элементы, референционные маркеры, фреймы, концептуальная метафора, метонимия.

Delva O. V. The image of a «little man»: cognitive-communicative approach. – Article.

The article deals with different aspects of little man image investigation in the light of cognitive linguistics and linguo-pragmatics. The description of conceptual space of the image in terms of text world theory enables revealing of its linguistic, cognitive, communicative and pragmatic properties.

Key words: image, text world, deictic elements, referential markers, frames, conceptual metaphor, metonymy.

Художній образ «маленької людини» є авторським відображенням соціального типу людини останньої чверті ХІХ ст., згорнутою ідеєю співіснування людини та суспільства, яка пронизує все тло художніх текстів О'Генрі та Джеймса Джойса.

Науковий доробок, присвячений вивченню художнього образу, включає дослідження його внутрішньої структури за такими компонентами, як зміст, ідея (чуттєвий образ) та зовнішня форма об'єктивації образу (О.О. Потебня); розкриття когерентної природи художнього образу як концентрованого втілення суті твору, що визначає взаємозв'язок та взаємодію всіх його елементів (В.В. Виноградов); встановлення засобів створення синкретичності художнього образу (Н.Д. Арутюнова), тобто здатності об'єднувати у собі інформацію про навколишній світ та відтворювати об'єкт у його цілісності; виявлення кумулятивної специфіки композиції художнього образу (В.А. Кухаренко) як узагальнюючого, збірного, побудованого на основі образних номінацій. Однак питання щодо змісту художнього образу та його призначення у художньому прозовому мовленні не отримало належної уваги і залишається відкритим. Окрім цього, поза увагою дослідників залишається прагматичний аспект художнього образу у прозовому мовленні, що і становить актуальність дослідження.

Метою дослідження є реконструкція когнітивно-прагматичного сценарію або текстового світу, який лежить в основі формування художнього образу, зокрема «маленької людини». Відповідно до поставленої мети необхідним є виконання таких завдань, як критичний огляд наукового доробку на предмет уточнення понять «художній образ» та «текстовий світ», окреслення його онтологічного статусу й моделювання внутрішньої структури.

У дослідженні художній образ «маленької людини» трактуємо, слідом за В.А. Кухаренко [4, 59–69] та Н.Д. Арутюною [1, 73], як кумулятивний, синтетичний, такий, що інкорпорує семантику образних та прямих номінацій, розпорошених по художніх текстах О'Генрі та Дж. Джойса, проте переважає їх суму за спільною смисловою значущістю. Останнє положення підкріплюється тим фактом, що перлокутивний компонент кожного непрямого акту художньої комунікації полягає не у передачі знань про соціальний тип людини кінця ХІХ ст. (ілокутивний компонент), а в тому, щоб змінити уявлення читача щодо стилю життя, соціальних відношень й внутрішнього світу людини, яка знаходиться в межах певного соціального рангу.

Розуміючи образну номінацію або словесний образ у річищі когнітивної поетики (О.П. Воробйова, Л.І. Белехова, О.М. Кагановська, В.Г. Ніконова, М. Freeman, R. Tsur, P. Stockwell) як тривимірну величину, що інкорпорує передконцептуальну, концептуальну та вербальну іпостасі, у фокусі уваги знаходиться концептуальна іпостась словесних образів, необхідних для побудови художнього образу «маленької людини».

У світлі теорії концептуальної метафори (М. Freeman, М. Johnson, G. Lakoff, М. Turner) та метонімії (Z. Kövecses) форматом репрезентації знань про «маленьку людину» постають моделі концептуальних метафор та метонімії як форми мислення, спосіб пізнання, структурування знання [13, 202–251], що уможливує осмислення досвіду американської та ірландської спільноти кінця ХІХ ст.

На відміну від концептуальних схем, які є конвенційними або неконвенційними (ідіотипними)

за своїм характером (G. Lakoff), *фрейми* як форми репрезентації знань слугують схематичному відтворенню уявлень про стереотипні ситуації (М. Мінський), актуалізовані у конкретному художньому мовленні з метою осмислення й оцінювання нової інформації [5, 289; 6, 54; 19, 16–17; 14, 37–39].

Залучення *теорії текстових світів* до опису концептуального виміру художнього образу «маленької людини» в контексті нашого дослідження дозволить виявити когнітивно-прагматичні властивості художнього образу, який виражений у текстах не лише образними, а й прямими номінаціями.

Теорія текстових світів, розвинута у працях П. Верта [21; 22], С. Семіно [16], Дж. Гавінс [9], Л. Хідалго Даунінг [11], П. Стоквелла [18] та ін., уможливила виявлення концептуального простору текстів різних жанрів, базуючись на лінгвістичному аналізі контекстуальних факторів.

У світлі теорії текстових світів ментальний простір трактують як *текстовий світ* або *сценарій*, що виникає в людській свідомості при взаємодії з художнім текстом [16, 1; 22, 180]. Взаємодія при цьому, як результат реальної чи художньої комунікації, є динамічним процесом, адже смисл, що постійно оновлюється у свідомості адресата, зумовлює активну реконструкцію нових текстових світів. Необхідною умовою існування текстового світу є наявність хоча б одного адресанта (*addresser*) та адресата (*addressee*) [18, 136], сумарну діяльність яких у побудові ментального простору визначаємо, слідом за П. Вертом, як *дискурсивну ситуацію* [22, 51]. З огляду на те, що *дискурсивний світ* за письмової комунікації завжди є «розщепленим» [9, 26], учасниками художньої комунікації завжди є автор та читач. Останні активно конструюють у свідомості текстові світи або сценарії завдяки взаємодії інформації художнього тексту зі знаннями учасників про навколишній світ [16, 1; 20, 14] та їх особистим культурно-детермінованим досвідом [11, 85], тобто їх когнітивною базою.

Третім конструктором теорії текстових світів за П. Вертом є *нідсвіт* (*sub-world*), котрий створюється в результаті певного відсторонення від параметрів базового текстового світу [22, 212]. На нашу думку, префікс *sub* дещо видозмінює семантику терміна та надає йому негативної конотації: виникає уявлення, що кожний новий текстовий світ підпорядковується базовому, але це не завжди так. Дж. Гавінс вважає більш прийнятним використання терміна «перемикання світу» (*world-switching*) [9]. Іншими словами, читач перемикається з одного світу на інший, що містить деякі зміни установлених параметрів, але не називає нового концептуального простору. У контексті дослідження використовуємо термін «*похідний*

світ», адже таке формулювання акцентує увагу на текстовому світі, створеному від базового світу.

Отже, похідні світи, актуалізовані в художніх текстах О'Генрі та Дж. Джойса, за принципами кумулятивності й цілісності утворюють у свідомості читача єдиний гештальт – базовий текстовий світ. Відтак зміст *художнього образу «маленької людини»* породжується глобальною ментальною репрезентацією – *базовим текстовим світом*, за умови існування якого існує і сам художній образ.

Концептуальним каркасом текстового світу є *світотвірні елементи* (*worlds-building elements*) [18, 137], які актуалізують когнітивні механізми – фрейми та схеми – відповідальні за обробку та збереження інформації.

Світотвірні (дейктичні та референційні) елементи вказують на місцезнаходження та ідентифікують об'єкти, явища, процеси, до яких застосовується референція відповідно до просторово-часового контексту [22, 180].

Дейксис трактуємо як лінгвістичне поняття, що вживається для позначення функцій особових та вказівних займенників, граматичного часу та інших граматичних й лексичних ознак, які проєктують просторово-часові координати й особові характеристики на прямі й образні номінації [7, 107]. У межах референції на адресанта вирази типу *now*, *here* або *you* несуть додатковий смисл, тобто інтенціонально насичену інформацію, обтяжену різними конотаціями [23, 115]. Традиційно їх позначають як дейктичні маркери або елементи.

У розумінні зарубіжних учених світотвірними є всі лінгвістичні засоби, що здійснюють референцію на складові елементи ситуаційного контексту, в якому має місце комунікація [16, 31]. Текстовий світ складається з таких структурних компонентів або параметрів [9, 36], як *простір* (*spatial structure*), *час* (*temporal structure*), *дійові особи* (*narrative's participant structure*) й *об'єкти* (*object structure*).

Просторові межі, дійсні чи уявні, можуть бути вербалізовані різними мовними засобами. Дж. Гавінс та П. Стоквелл виділяють серед просторових дейктиків локативи (*at Coney Island, in a little district, upstairs*) та просторові прислівники (*there, thither, thence, here, hither, hence, far away*), вказівні займенники або демонстративи (*this, these, that, those*), дієслова руху (*come back, go away, run*) [9, 36; 18, 45–46].

До засобів, що утворюють *часові параметри*, відносяться локативи (*in the first Spring morning, on weekends, at midnight*), прислівники часу (*yesterday, today, tomorrow*) та варіювання граматичним часом (*I'm still feeling nervous now, although I gave up the situation three hours ago*). До дейктичного (*deictic*) або абсолютного (*absolute tense*) часу належать Past Simple, Present Simple, Future Simple. Відносний час (*relative tense*) скла-

дають Past Perfect, Future Continuous, Present Perfect Continuous та ін. [9, 36–37; 18, 46].

Більш детальну інформацію, крім просторово-часових параметрів, надають *дійові особи* та *об'єкти*, що населяють текстовий світ. Вони репрезентовані власними іменами, іменниками й займенниками (*Della, wife, she*) [9, 37]. До дейктичних елементів також відносяться визначений артикль та певна референція в цілому (*the queen, Sheba*).

Усі ці дейктичні категорії (*person, space, time*) з позиції теорії дейктичного зсуву утворюються й осмислюються відповідно до *дейктичного центру* (*deictic center*) [15], відомого також під термінами *origo, center, center of orientation*.

З позиції когнітивної психології під дейктичним центром розуміється особисте «Я» кожної людини, згідно з яким вона осмислює свої стосунки з усіма елементами, що входять до складу її оточення, та взаємозв'язки між цими елементами. Дейктичний центр не є стабільним та змінюється разом зі зміною мовця (*narrator – character, character – character*) (*person deixis*), часовими (*time deixis*) і просторовими (*space deixis*) змінами в художньому тексті [18, 47]. Текстовий світ характеризується наявністю первинного (*primary origo*) та вторинного (*secondary origo*) дейктичних центрів, різниця між якими полягає в опозиції значень *I* та *you*, визначених семантичними особливостями належності (*origo-inclusive*) або неналежності (*origo-exclusive*) до дейктичного центру [8, 212]. Так, *I* відноситься до дейктичного центру і виконує роль мовця (адресанта). *You* приймає роль мовця як адресат і знаходиться поза межами дейктичного центру.

Отже, перша особа (*I*) використовується з метою референції як на адресанта, так і на дійову особу в межах текстового світу, друга особа (*you*) є апеляцією до численних адресатів або дійових осіб, а третя особа (*he, she, it*) слугує референцією на об'єкти чи дійових осіб, що не беруть участі в дискурсивній ситуації, проте можуть бути присутніми чи неприсутніми, встановленими чи невстановленими в текстовому світі. Референція в художньому тексті може бути двох видів: екзофоричною (*exophoric*) та ендофоричною (*endophoric*). Екзофорична референція виходить за межі тексту та є фразою, якій характерне специфічне значення в межах контексту (*the Queen Sheba*). Ендофорична референція є посиланням усередині тексту, що може бути анафоричним (*anaphoric*) – до зазначеної інформації (*Susan dropped the plate. It shattered loudly*) та катафоричним (*cataphoric*) – до наступної порції інформації (*He was very cold. David promptly put on his coat*) [3, 84].

Слідом за Дж. Юлем [23, 115] вважаємо, що дейктичні маркери типу *this/that, now/then, here/there*, як референція до адресата, використовуються автором задля досягнення перлокутивної мети

комунікативної інтенції, а їх смисл може бути декодованим лише з урахуванням намірів адресанта.

Зв'язок між мовою та контекстом відображено у структурі самої мови не лише за допомогою дейктичних маркерів й референційних елементів, але й через залучення операторів модальності. Останні займають домінуючу позицію в актуалізації текстових світів. З огляду на те, що вибір адресантом варіанта мовних і мовленнєвих одиниць для словесної тканини художнього тексту відбувається відповідно до його оцінки ситуації художньої комунікації та передбачуваної оцінки адресата, слідом за Дж. Гавінс вважаємо за доцільне використання терміна *модальний світ* (*modal world*) [9, 87], адже цей світ є актуалізованим певним типом модальності та покликаним досягти перлокутивного ефекту впливу на читача в межах тексту. Остання є навмисною дією, за допомогою якої адресант використовує лінгвістичні форми, щоб уможливити ідентифікацію та оцінювання адресатом прагматично релевантної ситуації в контексті образних та прямих номінацій.

Отже, художній образ «маленької людини» формується паралельно до розгортання базового текстового світу або концептуального сценарію, що інкорпорує похідні світи, актуалізовані в семантиці текстів О'Генрі та Дж. Джойса дейктичними й референційними елементами, операторами суб'єктивної модальності, утіленими у прямих та образних номінаціях.

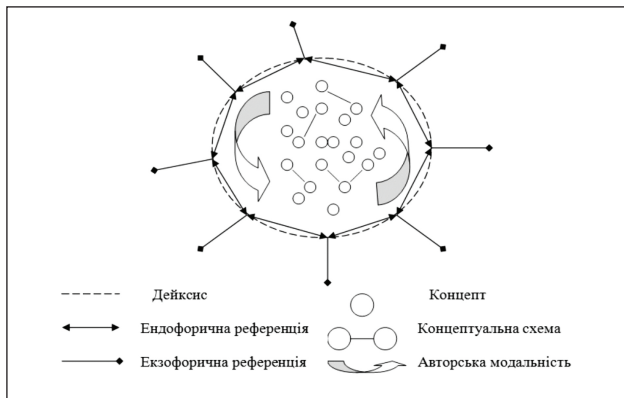
У системі художньої комунікації адресант – текст – адресат останній інтерпретує зміст отриманих знань відповідно до певної стереотипної ситуації (інтерації) як частини когнітивного фону, який відповідає за динамічність розгортання текстового світу [11, 117]. Доходимо висновку, що текстовий світ спочатку окреслюється дейктичними, референційними елементами та операторами модальності, установленими в тексті, а вже потім розширюється завдяки знанням, структурованим фреймами та концептуальними метафорами, метоніміями.

Будь-яка інтерпретація тексту людиною супроводжується реконструкцією у її свідомості текстового світу або сценарію, за якого ця об'єктивована інформація має смисл. Проте не будь-який текстовий світ є наближеним до авторського, а отже, орієнтованим на виявлення глибинного, внутрішньотекстового смислу. Відповідно, зміст художнього образу, як кумулятивне ціле, породжується глобальною ментальною репрезентацією текстового світу, максимально наближеного до авторського, за умови існування якого існує і сам художній образ.

В аспекті онтологічного статусу текстового світу ключовими залишаються питання опису його внутрішньої організації та встановлення меж. Беручи до уваги ключові положення теорії текстових світів, концептуальної метафори [12], схем

[16], базових фреймів [2], дейктичного зсуву [15], максим мовленнєвого спілкування [10] та релевантності [17], ми дійшли висновку про існування трьох планів, що об'єднують три попередні конструкти (дискурсивний світ, текстовий світ, похідний світ), будучи зонами їх перетину: *дейктичний план, аксіологічний план і когнітивний план*.

З огляду на те, що будь-який підхід до аналізу тексту з відривом від контексту приречений на провал [22, 46; 23, 115], текстовий світ трактується нами як комунікативно-лінгвістичний конструкт, до складу якого входять елементи текстуального й контекстуального характеру. Зв'язок між мовою та контекстом відображено у структурі самої мови за допомогою дейксису. Під час інтерпретації тексту у свідомості масового читача утворюється ментальна репрезентація на основі символічного значення дейктичних та референційних елементів тексту, які вказують на темпорально-просторові координати базового текстового світу або похідних текстових світів, діючі особи і об'єкти, присутні у них, а також на учасників художньої комунікації. Отже, текстовий світ обов'язково є дейктично закріпленим, тобто має *дейктичний план* репрезентації (рис. 1).

Рис. 1. Структура текстового світу за дейктичним, аксіологічним та когнітивним планами

Вибір адресантом варіанта мовних і мовленнєвих одиниць для словесної тканини художнього тексту відбувається відповідно до його оцінки ситуації художньої комунікації та передбачуваної оцінки адресата. З цієї позиції необхідним є виділення аксіологічного плану текстового світу, реалізованого у тексті різноманітними операторами авторської модальності та маркерами різних видів референції (рис. 1). Остання є навмисною дією, за допомогою якої адресант використовує лінгвістичні фор-

ми, щоб уможливити ідентифікацію та оцінювання адресатом прагматично релевантної ситуації у контексті непрямого мовленнєвого акту художньої комунікації. Використання адресантом певних модальних засобів зумовлено його особистісними настановами, немовленнєвими завданнями, інтенціями, виявлення яких уможливить виведення складного прагматичного смислу необхідного для реконструкції текстового світу, максимально наближеного до авторського. Традиційно, авторська модальність є завуальованою суб'єктивною оцінкою адресанта, що вимагає складного аналізу й активації фонових знань адресата.

Зміст тексту визначається адресантом, який ставить за мету у процесі породження тексту об'єктивувати через мовні засоби певний фрагмент знання. Відповідно, текстовий світ реалізує концептуалізацію релевантної ситуації, яка знаходиться у фокусі взаємодії комунікантів художнього мовлення. Такою ситуацією, а точніше ідеєю, у художніх текстах Джеймса Джойса та О'Генрі виступає соціальний тип людини кінця XIX ст. Конфігурація концептуальних метафор, тобто спосіб їх взаємодії у свідомості адресата, є прямо пропорційною глибині інтерпретації тексту останнім і складає когнітивний план репрезентації текстового світу (рис. 1). У межах когнітивного плану необхідним є встановлення комбінаторики концептуальних схем, задіяних у формуванні концептуальної іпостасі художнього образу «маленької людини» як частини концептуального простору текстів ірландського та американського письменників.

Отже, у контексті дослідження розуміємо текстовий світ і як лінгвокогнітивний конструкт, що відповідає конфігураціям концептуальних схем та фреймів, задіяних читачем під час осмислення художнього тексту, і як комунікативно-лінгвістичний конструкт, до складу якого входять елементи текстуального й контекстуального характеру. Перспективи до використання певних дейктиків, типів референції, засобів модальності обумовлені реалізацією комунікативних тактик та стратегій, яким відповідає текстовий світ «маленької людини» у художніх текстах О'Генрі та Дж. Джойса.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у зіставному аналізі реконструкції текстових світів різних художніх текстів з метою встановлення особливостей когнітивного й комунікативного стилю адресантів залежно від їх гендерної приналежності.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Образ, метафора, символ в контексте жизни и культуры / Н.Д. Арутюнова // Филологические исследования. Памяти академика Г.В. Степанова. – М., Л.: Наука, 1990. – С. 71–88.
2. Жаботинская С.А. Онтологии для словарей тезаурусов: лингвокогнитивный подход / С.А. Жаботинская // Філологічні трактати. – 2009. – Т. 1. – № 2. – С. 71–87.
3. Кухаренко В.А. Интерпретация текста / В.А. Кухаренко. – О.: Латстар, 2002. – 292 с.
4. Кухаренко В.А. Кумулятивный образ и связность текста / В.А. Кухаренко // Вісник КНЛУ. – К., 2011. – Т. 14. – № 1. – С. 59–69.

5. Минский М. Остроумие и логика когнитивного бессознательного : пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1988. – Вып. 23 : Когнитивные аспекты языка. – С. 281–309.
6. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания ; пер. с англ. А.Н. Баранова // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1988. – Вып. 23 : Когнитивные аспекты языка. – С. 52–92.
7. Crystal D. English as a Global Language / D. Crystal. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 348 p.
8. Diewald G.M. Deixis und Textsorten im Deutschen / G.M. Diewald. – Tübingen : Niemeyer, 1991. – 435 p.
9. Gavins J. Text World Theory / J. Gavins. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007. – 193 p.
10. Grice H.P. Logic and Conversation / H.P. Grice // Syntax and Semantics volume 3 : Speech Acts. – New York : Academic Press, 1975. – P. 41–58.
11. Hidalgo Downing L. Negation, Text Worlds and Discourse : The Pragmatics of Fiction / L. Hidalgo Downing. – Stanford : Ablex, 2000. – 291 p.
12. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago : Chicago University Press, 1980. – 242 p.
13. Lakoff G. The contemporary theory of metaphor // Metaphor and Thought / Ed. by A. Ortony. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – P. 202–251.
14. Rumelhart D. Schemata : The building blocks of cognition / D. Rumelhart // Exploration in Language, Literature and Culture Poetics. – London and New York : Routledge, 1980. – P. 33–58.
15. Segal E.M. Narrative comprehension and the role of deictic shift theory / J.F. Duchan, G.A. Bruder and L.E. Hewitt (eds) // Deixis in Narrative : A Cognitive Science Perspective. – Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum, 1995. – P. 3–17.
16. Semino E. Language and world creation in poems and other texts / E. Semino. – London and New York : Longman, 1997. – 288 p.
17. Sperber D., Wilson D. Outline of relevance theory // Links & Letters. – 1994. – № 1. – P. 85–106.
18. Stockwell P. Cognitive Poetics. An introduction / P. Stockwell. – London and New York, 2002. – 208 p.
19. Tannen D. Framing in Discourse Framing in Discourse / D. Tannen. – New York : Oxford University Press, 1993. – 263 p.
20. Turner M. The Literary Mind : The Origins of Thought and Language / M. Turner. – New York : Oxford University Press, 1996. – 208 p.
21. Werth P. How to build a world (in a less than six days and using only what's in your head) // In New Essays on Deixis : Discourse, Narrative, Literature. – Amsterdam : Rodopi, 1995. – P. 49–80.
22. Werth P. Text worlds : Representing conceptual space in discourse / P. Werth. – London : Longman, 1999. – 390 p.
23. Yule G. The Study of Language / G. Yule. – 3rd ed. – Cambridge, New York : Cambridge University Press, 2006. – 273 p.